

D.F. Sharofova SamDCHTI

Ingliz filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti

“Til va tarjima” kafedrası

Stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologiya sohasining o'zbek tilshunosligida o'rganilishining o'ziga xos xususiyatlari hamda bu jarayonda vujudga keladigan ayrim dolzarb muammolar ko'rib chiqilgan va tahlil qilingan. Mustaqillik yillarida tilning rivojlanish istiqbollari va uning mohiyatini ochib beradigan ko'plab ilmiy ishlar, monografiyalar va o'quv qo'llanmalari yaratildi. Frazeologiya tilda mavjud so'z birikmalarining naqadar xilma-xil va jilovdor ekanligini ko'rsatib beruvchi, so'zning bir paytda bir necha ma'nolarini turg'un holatda namoyon etuvchi tilshunoslik sohasidir.

Kalit so'zlar: frazeologiya, o'zbek tilshunosligi, til, madaniyat, maqollar, frazeologik lug'at, leksikologiya, grammatika, semantika.

O'zbek tili tarixiy jihatdan juda boy til hisoblangan, ammo sobiq Sovet davlati davrida uning avvalgi maqomi va ta'siri sezilarli darajada zaiflashgan. Shunga qaramay, 1989- yil 21- oktyabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish unga o'z pozitsiyasini yanada mustahkamlashga imkon berdi. 1991- yil 31- avgustda O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi e'lon qilinganidan so'ng o'zbek tili tarixida yangi bob boshlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016- yil 13- maydagi "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti"ni tashkil etish to'g'risidagi Farmoni qabul qilinishi bu boradagi asosiy qadam bo'ldi. Masalan, o'zbek tilida frazeologik birliklardan, ya'ni iboralardan foydalanishning ahamiyati ham misol bo'la oladi.

Mustaqillik davriga kelib, o'zbek tili frazeologiyasining xilma-xil

boyligini to'liq qamrab olgan lug'atlarni yaratishga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Masalan, Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" (1992), Mahmud Sattorning "O'zbek gapi qiziq" (1994), M. Sadikovaning "Qisqacha rus-o'zbek barqaror iboralar lug'ati" (1994), B. Yo'ldoshev va K. Bozorboyevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" (1998), "O'zbek tilining leksikografik lug'ati" (1998) Sh. Shomaqsudov, Sh. Shorahmedovlarning "Ma'nolar mahzani" (2001) kabi asarlarini ushbu jumlagga kiritish mumkin.

O'zbek frazeologik tizimining o'rganilishi XX asrning 50-yillaridan boshlandi. 70-80- yillarda esa Samarqand davlat Universiteti qoshida frazeologik tadqiqotlarni muvofiqlashtiruvchi va maxsus to'plamlar nashr etuvchi markaz faoliyat ko'rsata boshlagan.

Tilshunoslik doirasidagi frazeologiya (yunoncha "phrasis" - ibora, ibora va "logia" - ta'limotdan kelib chiqqan) nutqqa boshqa sohalardan tayyor iboralarni kiritish jarayonidir. Bunga leksik va semantik mos kelmaslik, shuningdek ma'no barqarorligi kiradi. Tilshunoslikning alohida intizomi sifatida frazeologiyaga berilgan asosiy e'tibor frazeologik birliklarning tabiati va ularning kategorik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Shuningdek, nutqda frazeologik birliklardan foydalanishning asosiy yo'nalishlarini aniqlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Frazeologiyaning muhim vazifasi nutqda frazeologik birliklarni iboralardan shakllantirish jarayoni bo'lib, ular tegishli ravishda aniqlanishi va aniqlanishi kerak.

Rus olimi Polivanov birinchi marta tilshunoslikning alohida yo'nalishi sifatida frazeologiyani tahlil qilib, uning leksikologiya va stilistikaga nisbatan mustaqilligini ta'kidlaydi. U frazeologiya tilshunoslikning mustaqil sohasi ekanligini ta'kidladi. Polivanovning ta'kidlashicha, leksikologiya so'zlarning leksik ma'nolari, morfologiya so'zlarning grammatik ma'nolari bilan shug'ullanadi, sintaksis gapdagi grammatik ma'nolarni o'rganadi. Biroq, qarzga olingan va majoziy iboralarning individual ma'nolarini o'rganishda tilshunoslikning alohida sohasiga ehtiyoj bor. Shuningdek, u morfologiya yoki fonetika bilan taqqoslanadigan tilshunoslik doirasida frazeologiyani o'rganish muhimligini

ta'kidladi. Bu Polivanovni taniqli tilshunoslardan biriga aylantiradi.

1993- yilda Bekmurod Yo'ldoshev tomonidan “Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari” nomli kitob chop etiladi. Bu ish filologiya bo'yicha doktorlik dissertatsiyasi bo'lib, ilmiy daraja olish uchun himoya qilingan. Ushbu dissertatsiya frazeologik birliklarning ma'nosi masalasini o'rganadi, shuningdek sovet davrida ularni o'rganish darajasini qamrab oladi. Tadqiqot o'tkazilgan turli davrlarga katta e'tibor qaratilmoqda.

Yo'ldoshevning ishiga ko'ra, frazeologik birlik tarixi xronologik ravishda quyidagi uch davrga bo'linadi:

- A) Birinchi davr: XVIII asr o'rtalaridan XX asrning 30-yillarigacha;
- B) Ikkinchi davr: XX asrning 30-50-yillariga qadar;
- C) Uchinchi davr: XX asrning 60-yillaridan mustaqillik davri boshlanishigacha.

Ushbu vaqt doirasi o'zbek tilida frazeologiyaning rivojlanishi va tadqiqotining turli bosqichlarini aks ettiradi.

Yana bir ilmiy tadqiqot frazeologik birliklar mavzusiga bag'ishlangan. Sh. A.G'aniyeva 2017- yilda o'zbek frazeologik birliklarining rasmiy va semantik modellashtirish orqali tuzilishini ko'rib chiqadigan doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Ushbu mavzu bilan chambarchas bog'liq bo'lgan yana bir dissertatsiya M. Y. Vafoyeva, "O'zbek tilidagi frazeologik sinonimlar va ularning tarkibiy-semantik xususiyatlari" deb nomlangan. 2009- yilda O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Toshkentda Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot institutida filologiya fanlari nomzodi darajasini topshirdi.

M. Y. Vafoyeva o'zining ilmiy tadqiqotini tayyorlash jarayonida o'zbek adabiyotining yorqin vakili Abdulla Qodiriyning asarlariga tayanadi, shuningdek, Cho'lpon, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, Pirimqul Qodirov, Tohir Malik, O'tkir Xoshimov kabi mualliflarning asarlaridan foydalanadi. Dissertatsiya tilda sinonimiyaning eng keng tarqalgan sabablarini va frazeologik sinonimiyaning xususiyatlarini ilmiy jihatdan o'rganadi. O'zbek tilining publisistik va badiiy uslublariga mansub matnlarda frazeologik birliklarni o'rganishga alohida e'tibor

qaratilgan. Shuningdek, asarda alohida tartibda to'plangan va tizimlashtirilgan sinonimlarga misollar keltirilgan.

A.E. Mamatovning fikriga ko'ra: "Olamning (konseptual) manzarasi dunyoqarashga nisbatan muayyan samarali bo'lganligidan o'zining konstitutivozaralardan voz kechib, shartli ravishda olamning (konseptual) manzarasini kognitiv komponent sifatida, mentalitet tushunchasining muhim qismi namoyon bo'layotganligini ta'kidlashimiz mumkin

Frazeologiya tilshunoslikning turli jihatlari, jumladan leksikologiya, stilistika, semantika va etimologiya bilan o'zaro ta'sir qiluvchi va morfologiya va grammatika bilan bevosita bog'liq bo'lgan tilshunoslikning murakkab sohasi hisoblanadi. Ushbu yo'nalishlardan tashqari, frazeologiyani o'rganish mamlakatshunoslik, fonetika, falsafa, fanlar tarixi va mantiq elementlari kabi fanlar bilan o'zaro munosabatlarni ham o'z ichiga oladi.

"Shunday qilib, paremiyalar materialida aniqlangan madaniy konseptlar zamirida o'zida semantik, assotsiativ boyitilgan, majoziy tushunchalarni mujassamlashtirgan milliy-madaniy va individual o'ziga xos konseptuallashtirilgan olamning tasviri tushuniladi. Maqollar va matallar tilning so'z birikmalari asosida o'zbek xalqining moddiy, ma'naviy, milliy mentalitetini aks ettiruvchi o'ziga xos lug'aviy qismini tashkil etadi". (Z.R. Jo'rayeva 2020; 78)

Haqiqatda ham, o'zbek xalqiga xos bo'lgan urf-odat, qadriyatlar, milliy-madaniy tushunchalar o'zbek frazeologik birliklarida namoyon bo'ladi. Chunki yuqorida aytilganidek, milliy mentalitetimizni ko'rsatib beruvchi asosiy obyekt sifatida maqollar alohida o'rin egallaydi.

Ma'lumki, har qanday frazeologik ibora so'zlardan iborat bo'lib, so'z o'z navbatida leksikologik tahlil obyekti hisoblanadi. Leksikologiya va frazeologiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Bu haqiqat tahlil paytida frazeologik iboralarning tarkibiy qismlari leksikologik ma'lumotlarga murojaat qilishida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, yillar davomida frazeologiyani o'rganish leksikologiyaning muhim qismi sifatida qabul qilingan. Ushbu ikki sohani o'rganish bir-biri bilan

chambarchas bog'liq bo'lib, ularning o'zaro bog'liqligini tasdiqlaydi. Semantikada, xususan frazeologik iboralarga nisbatan tahlil qilinadigan leksik ma'no xususiyatlari frazeologiya sohasidagi semantik xususiyatlar va ma'nolarning xilma-xilligini aniqlash uchun ishlatiladi, bu ularni tasniflashga imkon beradi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shunday xulosa qilish mumkin:

Frazeologiya tilshunoslikning bir qismi sifatida hali to'laligicha tadqiq etilmagan, keng ko'llamli leksik maydonni egallagan, semantik va sintaktik jihatdan murakkab shaklga ega bo'lgan, tarjima jarayonida esa o'ziga xos yondashuvni talab qiladigan, hali ham bir qator chuqur izlanishlarni talab qiluvchi sohadir;

Frazeologik birliklar o'zida idiomatik ma'noni aks ettiruvchi asosan majoziy ma'noda qo'llaniluvchi tilshunoslikni leksik jihatdan boyitib boruvchi til birliklaridan tashkil topgan. Ular frazeologiyaning asosiy qismini tashkil qilib, bir necha leksik birliklar jamlanmasi orqali butunbir ma'noni bildiradi;

Frazeologik birliklar odatda, ma'lum bir xalqning madaniyati, urf-odat va qadriyatlari, tarixi bilan bog'liq bo'lib, aynan xalqqa tegishli bo'lgan qaysidir xususiyatni ochib beradi. Ushbu xususiyatlar qaysi madaniyatga tegishli ekanligiga ko'ra, milliy yoki umuminsoniy bo'lishi mumkin va aynan o'sha xalqqa tegishli bo'lgan xarakterni namoyon etadi;

Frazeologizmlarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda so'zma-so'z tarjimini qo'llab bo'lmaydi chunki bunda frazeologik birliklarni boshqa bir tilda qayta shakllantirishda, ma'noda g'alilik kelib chiqib, milliylik xususiyati yo'qolishi mumkin, aynan shu sababdan bu holatda milliy koloritga xos so'zlarni saqlab qolgan holda ekvivalent variantdan foydalanish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A.E. Mamatov – Zamonaviy lingvistika- Toshkent.: “Noshir” nashriyoti, 2019.
2. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari, Toshkent, 1991. – 274 b.
3. Vafoeva M.Y. O'zbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktural-semantik tahlili. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2009. - 26 b.

4. Yoʻldoshev B. Frazologik uslubiyat asoslari. - Samarqand, SamDU nashri, 1999. – 200 b.
5. Z.R Joʻrayeva “Filologik taʼlimni takomillashtirish muammolari” respublika ilmiy amaliy anjmani materiallari-Toshkent.: “Mumtoz soʻz” 2020. -76-77 b.